

This is a self-archived version of an original article. This version may differ from the original in pagination and typographic details.

Author(s): Antonsson, Niklas; Tammela, Joonas

Title: Postillorna och predikanten : en undersökning av Erik Levans (1746-1837) användning av predikolitteratur

Year: 2021

Version: Published version

Copyright: © 2021 Historiska föreningen i Finland

Rights: In Copyright

Rights url: <http://rightsstatements.org/page/InC/1.0/?language=en>

Please cite the original version:

Antonsson, N., & Tammela, J. (2021). Postillorna och predikanten : en undersökning av Erik Levans (1746-1837) användning av predikolitteratur. *Historisk tidskrift för Finland*, 106(2), 215-248. <https://journal.fi/htf/article/view/113203>

Postillorna och predikanten

*En undersökning av Erik Levans (1746–1837)
användning av predikolitteratur*

”Jag stjäler av andra men andra stjäla av mig!”¹ Orden härstammar något oväntat från hovpredikanten och domprosten i Växjö, Sven Baelter (1713–1760). De illustrerar ett element i prästernas ämbetsgärning, vilket får betraktas som både utbrett, accepterat och nödvändigt under 1700-talet: till predikoskrivandet hörde en form av plundring av andras predikningar. Inte så att prästerna genomgående och slentrianmässigt skulle ha ägnat sig åt plagiering eller att deras idoga skrivande skulle ha saknat kreativa moment. Till största delen får man anta att prästernas predikningar var ett resultat av deras egen tankeverksamhet, men till det myckna predikandet behövde prästen impulser utifrån. I dessa ingick uppslag till olika ämnen, genomtänkta dispositioner och ibland även färdigformulerad text.

Att prästerskapet gjorde bruk av postillor och annan predikolitteratur har varit allmänt känt. Det pejorativa begreppet *postilleryttare*, som gjorde sitt inträde i svenska språket i slutet av 1600-talet, vittnar om att det bland prästerna förekom både ett bruk och ett överbruk av postillor.² Trots postillebrukets obestriddliga förekomst (eller kanske just på grund härav) har man inom varken allmänhistorisk, kyrkohistorisk eller homiletisk³ forskning i Norden beaktat detta fenomen i någon

1. Bror Olsson, *Postillor och plagiat. Uppsatser om böcker, författare och samlare* (Malmö 1954), s. 132.
2. SAOB, 'Postilleryttare', www.svenska.se (hämtad 7.4.2021).
3. Med homiletisk forskning avses här främst den deskriptiva forskningsdisciplinen om hur predikan gestaltats i olika tider och inte den praktisk-normativa homiletiken. Jämför Oloph Bexell, 'Historisk metod i homiletisk forskning', Oloph Bexell et al. (red.), *Metoder i homiletisk forskning* (Oslo 1997), s. 5.

större utsträckning. Inom exempelvis den allmänhistoriska forskningen har predikningar främst använts som källmaterial för att besvara frågeställningar som har kretsat kring politiska perspektiv och prästens roll som förmedlare av nationella identiteter, medan de homiletiska aspekterna överlag inte har ägnats särskilt stor uppmärksamhet.⁴

En forskningsgenre med större relevans för tematiken i denna uppsats är dock de bokhistoriska studier som kan kasta ljus över prästers funktion på en framväxande bokmarknad, som både konsumenter och förmedlare av böcker. Infallsvinkeln kan bidra till en naturlig kontext som postillebruket kan relateras till.⁵ Av viss betydelse är även den homiletiska forskning som bedrevs främst under förra halvan av 1900-talet där enskilda prästers formella beroende av annan predikolitteratur kartlades. Ett exempel är Johan Dellners avhandling från 1916 om den redan nämnde Sven Baelter.⁶ Men någon närmare analys av postillebruket som fenomen samt av på vilket sätt prästen integrerade material från tryckt predikolitteratur i sina egna predikningar saknas.⁷

Mot bakgrund av både postillebrukets utbredda förekomst bland prästerskapet och avsaknaden av studier som analyserar detta fenomen, finns det anledning att se närmare på frågan om hur prästerna konstruerade sina predikningar med hjälp av postillor och annan predikolitteratur. Föreliggande uppsats syftar till att belysa denna fråga genom

4. Se exempelvis Pasi Ihalainen, *Protestant Nations Redefined. Protestant Nations Redefined. Changing Perceptions of National Identity in the Rhetoric of the English, Dutch, and Swedish Public Churches, 1685–1772*, Studies in Medieval and Reformation Traditions 109 (Leiden 2005); Peter Ericsson (red.), *Gud, konung och undersåtar. Politisk predikan i Sverige under tidigmodern tid*, Opuscula Historica Upsaliensia 35 (Uppsala 2007). En undersökning som avviker från denna forskningsinriktning, emedan de homiletiska perspektiven ges en betydligt mer framträdande roll i analysen, är Carola Nordbäcks kyrkohistoriska avhandling *Lycksalighetens källa. Kontextuella närläsningar av Anders Chydenius budorspredikningar 1781–1782* (Åbo 2009).
5. Tuija Laine, *Kolportöörejä ja kirjakauppiäitä. Kirjojen hankinta ja levitys Suomessa vuoteen 1800*, Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 1098 (Helsinki 2006); Minna Ahokas, *Valistus suomalaisessa kirjakulttuurissa 1700-luvulla*, Bidrag till kännedom av Finlands natur och folk 188 (Helsinki 2011). Se även Bror Olsson, *Från Martin Luther till Sven Lidman* (Lund 1943); Gösta Lext, *Bok och samhälle i Göteborg 1720–1809* (Göteborg 1950).
6. Johan Dellner, *Sven Baelter. En homiletisk studie* (Uppsala 1916). Jämför även Aarno Maliniemi, 'Vanhimmista saarnakokoelmistamme', *Historiallinen Aikakauskirja* (HAIk) 43 (1945:1); Erkki Kansanaho, *Wegeliuksen postillan lähteet ja teologia* (Helsinki 1950).
7. I forskningslitteraturen återfinns huvudsakligen generella antaganden om prästerskapets användning av postillor. Se exempelvis Harry Lenhammar, *Sveriges kyrkohistoria* 5. *Individualismens och upplysningens tid* (Stockholm 2000), s. 135.

att undersöka postillebruket i sjutton predikomanuskript av kyrkoherden i Raumo, Erik Levan (1746–1837). Materialet är unikt såtillvida att man inom historisk och homiletisk forskning endast i ringa grad har ägnat predikomanuskript och församlingsprästens lokala predikningar någon uppmärksamhet. I den utsträckning det har skett har man utnyttjat handskrifterna som komplement vid sidan av andra typer av källmaterial.⁸

I uppsatsen ges inledningsvis en kortare beskrivning av källmaterialets karaktär. Därefter introduceras Erik Levan, den kontext i vilken han var verksam samt den litteratur han gjorde bruk av i sina predikningar. Bakgrundsinformationen syftar till att ge läsaren allmän kännedom om och förståelse för predikningarnas upphovsman och de omständigheter i vilka predikningarna tillkom.

För att kunna ta reda på hur Levan med hjälp av annan postillelitteratur konstruerade sina predikningar koncentrerar vi analyskapitlen till intertextuella perspektiv. Ett centralt element häri är att undersöka predikningarnas litterära beroende, varför metoden i detta avseende kan benämnas som genetisk-komparativ. Målet med en sådan jämförande studie är dock inte enbart att konstatera att ett visst samband eller att vissa likheter mellan predikomanuskripten och predikolitteraturen föreligger, utan också att blottlägga skillnader dem emellan och därmed påvisa hur Levan behandlade sina källor.⁹ Beroendet kan studeras på olika textliga nivåer. I det första analysavsnittet ”Postilleanvändning och predikans struktur” undersöker vi predikningarnas beroende i strukturellt avseende genom att gå igenom de olika delar som en väldisponerad predikan skulle bestå av enligt tidens homiletiska konventioner. I det andra avsnittet ”Rena avskrifter eller kreativa lösningar?” står de innehållsliga aspekterna av postilleanvändningen

-
8. För forskning med predikohandskrifter som källmaterial, se exempelvis Pentti Lempiäinen, *Oikeusjumalanpalvelus ja oikeussaarna*, Suomalaisen Teologisen Kirjallisuusseuran julkaisuja 125 (Helsinki 1981); Esko M. Laine, *Yksimielisyyys – sota – pietismi. Tutkimuksia suomalaisesta papistosta ja yhteiskunnasta kolmikymmenvuotisesta sodasta pikkuvihaan* (Helsinki 1996); David Gudmundsson, *Konfessionell krigsmakt. Predikan och bön i den svenska armén 1611–1721*, Bibliotheca historico-ecclesiastica Lundensis 56 (Malmö 2014); Øystein Lydik Idsø Viken, *Frygte Gud og ære Kongen. Preikestolen som politisk instrument i Noreg 1720–1814* (Oslo 2014).
 9. Anders Olsson, 'Intertextualitet, komparation och reception', Staffan Bergsten (red.), *Litteraturvetenskap – en inledning* (Lund 2002), s. 59–60. Jämför även Lennart Hellspång, *Metoder för bruktextanalys* (Lund 2001), s. 56, 78.

Material

Levans handskriftssamling förvaras i Finska kyrkohistoriska samfundets arkivs samlingar i det finländska Riksarkivet och består av sammanlagt 117 predikningar samt ett antal fragment.¹⁰ Predikomanuskripten är tillkomna under största delen av Levans yrkesverksamma tid som präst och sträcker sig från hans studietid i slutet av 1760-talet till och med slutet av 1810-talet.

I denna uppsats undersöks enbart predikomanuskript som innehåller hänvisningar till annan predikolitteratur. Dessa manuskript är som nämnts sjutton till antalet, varav de flesta är skrivna mellan åren 1788 och 1808. Det begränsade urvalet ger emellertid en grundlig bild av hur Levan under drygt fyra decennier nyttjade andakts- och predikolitteratur då han skrev sina predikningar. Förutom vanliga söndagspredikningar utgör böndagspredikningar en betydande andel (ca en tredjedel) av manuskripten. En klar majoritet, tolv stycken, är skrivna på finska, medan resten är författade på svenska.

Vilken funktion fyllde då de hänvisningar till postillelitteratur som återfinns i Levans manuskript? Det är viktigt att framhålla att dessa inte bör uppfattas som källhänvisningar. Sporadiska källhänvisningar kunde förekomma i tryckta predikningar, men i predikoutkast som var ämnade för gudstjänstbruk fanns det oftast ingen anledning för prästen att notera varifrån han hade hämtat sitt material. Detta innebär att Levans postilleanvändning med all sannolikhet inte är begränsad till enbart de explicita hänvisningarna i manuskripten och därmed inte heller till de manuskript som här behandlas.

Levans hänvisningar till annan predikolitteratur ska i själva verket förstås som minnesanteckningar avsedda för själva predikosituationen. De fyllde således en högst praktisk funktion. Att märka ut hänvisningar till annan predikolitteratur, i stil med hur Levan gjorde, torde ändå ha varit tämligen ovanligt.¹¹ I allmänhet var det främst hänvisningar till

10. Saarnat ja puheet [predikningar och tal], C:86, Finska kyrkohistoriska samfundets arkiv, Riksarkivet (RA), Helsingfors.

11. Se exempelvis andra predikningar i serien Finska kyrkohistoriska samfundets arkiv, Saarnat ja puheet, RA, Helsingfors, bland vilka dylika hänvisningar är sällsynta. Om förekomsten av hänvisningar i marginalanteckningar vittnar emellertid Bror Hannes Helander [Päivänsalo] i sin avhandling, *Piirteitä neologian vaikutuksesta Suomen kirkollisiin ja uskonnollisiin oloihin 18nnen vuosisadan keskivaiheilta 19nnen vuosisadan keskivaiheille* (Helsinki 1901), s. 111. Se även Mikko Juva, *Varsinais-Suomen historia*

bibelböcker som prästen skrev ut i manuskripten, för att han på så sätt lätt skulle kunna slå upp rätt bibelställe under predikan.

Prästernas predikoutkast kunde utformas på olika sätt. Vissa skrev ordagrant ned predikan, medan andra nöjde sig med att mer skissartat nedteckna predikans huvudlinjer.¹² De manuskript som här analyseras ter sig vid en första anblick ofullständiga. Oftast återfinns nämligen predikans inledning och första delar nedskrivna ord för ord, medan de resterande delarna och avslutningen sällan finns utskrivna. En förklaring härtill kan vara att dessa manuskript är inkompleta och att sidor kan ha försvunnit under årens lopp. Hänvisningarna till annan litteratur, som nästan uteslutande förekommer i slutet av manuskripten, tyder emellertid på att Levan medvetet inte skrev ut hela sina predikningar, utan i stället valde att hämta återstående avsnitt utifrån.

Kyrkoherden i Raumo, Erik Levan

Erik Levan föddes i Karislojo i Nyland på julafton år 1746. Hans föräldrar var socknens klockare Erik Barckman och Greta Johansdotter. Levan hade alltså en klar koppling till kyrkan, men var inte själv av prästsläkt. Han omnämns som student i Åbo i februari 1765 i den nyländska nationen. Levan studerade vid Kungliga akademien i Åbo och vigdes till präst i Åbo stift i april 1777.¹³ Om hans tidigare år finns relativt lite information bevarad utöver studentmatrikeln.

Levan blev omedelbart efter sin prästvigning hjälppräst åt kyrkoherden i Raumo, Adam Gerhard Sacklinius. År 1788 blev han utsedd till kaplan i församlingen, men innan dess hade han också gift sig med Hedvig Åberg, som var dotter till handlaren, rådmannen och viceborgmästaren i Raumo, Johan Åberg.¹⁴ Vid kaplansvalet år 1787 hamnade Levan i en konflikt med kyrkoherde Sacklinius, som förgäves strävade efter att få sin egen son utnämnd till tjänsten i Levans ställe. Levan hade dock redan hunnit forma nära och goda kontakter med sina för-

VII, 3–4. *Varsinais-Suomen seurakuntaelämä puhtasoppisuuden hallitsemina vuosisatoina 1660–1808* (Turku 1955), s. 192.

12. Anders Jarlert, *Sveriges kyrkohistoria 6. Romantikens och liberalismens tid* (Stockholm 2001), s. 42.

13. Yrjö Kotivuori, 'Erik Levan', *Ylioppilasmatrikkeli 1640–1852*, elektronisk publikation, <https://ylioppilasmatrikkeli.helsinki.fi/henkilo.php?id=8553>, 2005 (hämtad 21.4.2020).

14. Kotivuori, 'Erik Levan'; Yrjö Kotivuori, 'Johan Åberg', *Ylioppilasmatrikkeli 1640–1852*, elektronisk publikation, <https://ylioppilasmatrikkeli.helsinki.fi/henkilo.php?id=6813>, 2005 (hämtad 21.4.2020).

samlingsbor under de tio år som han hade verkat i församlingen och valdes med knapp majoritet till kaplan.¹⁵ Denna popularitet tyder på att Levan åtnjöt ett visst förtroende bland sina församlingsbor och att han ansågs sköta sina ämbetsplikter på ett för församlingen tillfredsställande sätt.

Levan blev kyrkoherde och efterträdde Sacklenius efter dennes död år 1806. På samma gång blev han som kyrklig ämbetsman även tillsynsman för Raumo pedagogi. År 1820 fick han prostvärdighet. Han dog våren 1837, just fyllda 90 år.¹⁶ Erik Levans son, Johan Erik Levan, född 1789, studerade också han till präst och verkade som sin fars hjälppräst från år 1813. Han utsågs till kyrkoherde efter faderns död.¹⁷

I de lokalthistoriska verken över Raumo stad konstateras att Erik Levan strävade efter att fostra sina församlingsbor till ett oklanderligt leverne och att han lade särskild vikt vid undervisningen i kristen tro. Under hans tid i församlingen förekom en del konflikter rörande exempelvis kyrkotukt och prästerliga förmåner. Konflikterna involverade både kyrkoherden själv och församlingsborna.¹⁸ I studentmatrikeln karaktäriseras Levan överlag som en ”stillsam, from man och trogen i ämbetets uppgifter”. Han lär ha haft en god hälsa och han var aktiv i sin tjänst ända till slutet av sitt liv.¹⁹ Hans signatur återfinns bland bouppteckningarna så sent som år 1836, året innan han dog.²⁰

Under Levans tid var Raumo ett konsistoriellt pastorat, vilket innebär att domkapitlet hade ett avgörande ord vid prästtillsättningar.²¹ På tidstypiskt vis var det uppdelat mellan stads- och landsförsamling, i vilka det sammanlagt bodde knappt 3 000 invånare runt år 1800. De

15. Aina Lähteenoja, *Rauman kaupungin historia III. Rauma 1721–1809* (Rauma 1935), s. 272–273.

16. Kotivuori, 'Erik Levan'.

17. Yrjö Kotivuori, 'Johan Erik Levan', *Ylioppilasmatrikkeli 1640–1852*, elektronisk publikation, <https://ylioppilasmatrikkeli.helsinki.fi/henkilo.php?id=12127>, 2005 (hämtad 21.4.2020). Johan Erik Levans kvarlämnade predikomanuskript återfinns i samma samling som faderns.

18. Aina Lähteenoja, *Rauman kaupungin historia IV. Rauma 1809–1917* (Rauma 1939), s. 345–348.

19. Lähteenoja, *Rauman kaupungin historia III*, s. 272.

20. Perukirjat [bouppteckningar] 1836–1838, Eb:11, Saapuneet asiakirjat [anlända handlingar], Raumo rådstugurätts arkiv, RA, Åbo.

21. Pentti Papunen, *Rauman seudun historia II. Rauman mlk – Lappi – Hinnerjoki. Isostavihasta kunnallishallinnon aikaan* (Rauma 1972), s. 335.

Raumo — kyrka — 6.19 juli 1877

Heliga korsets kyrka, Raumo. Historiska bildsamlingen, Museiverket.

bägge församlingarna firade gudstjänst i samma kyrka.²² Om söndagarna hölls två gudstjänster för den finskspråkiga majoritetsbefolkningen, medan gudstjänster på svenska enbart ägde rum en gång i månaden. Att Levan oftare predikade på finska än på svenska återspeglas i det kvantitativa förhållandet mellan de finsk- och svenskspråkiga manuskripten. Vidare förekom även ottesång på böndagar och festdagar medan aftonsång hölls säsongsvist under våren och sommaren. En kortare bönestund hölls på fredagsmorgonen, och på lördagskvällen firades helgmålsbön.²³

Det religiösa livet kring Raumo var präglad av väckelsefromhet. Den väckelserörelse som hade uppkommit i kretsen kring Lisa Eriksdotter under mitten av 1700-talet, var lekmannabetonad och rymde i ett initialt skede både drag av såväl mer extatisk som kyrklig fromhet. Efter 1770-talet kom den kyrkliga inriktningen att bli alltmer domine-

22. Papunen, *Rauman seudun historia* II, s. 2–3, 315–317; Ulla Koskinen, Tiina Miettinen & Teppo Korhonen, *Uudistuva maakunta. Satakunnan historia VI 1750–1869* (Pori 2014), s. 85.

23. Lähteenoja, *Rauman kaupungin historia* IV, s. 345–346.

rande i denna rörelse. Generellt varierade den andliga överhetens inställning gentemot väckelsefromheten. I Raumo verkar man dock under Levans tid inte ha betraktat rörelserna som något speciellt hot, och från prästernas synvinkel skilde sig de små konventiklarna inte nödvändigtvis så mycket från den långa traditionen med byaböner²⁴. Exempelvis var Levans ämbetsbroder, kaplanen Gustaf Ilvan, starkt präglad av väckelserörelsernas andlighet, och på omvänt sätt fick även väckelserörelseledaren Isak Lönberg i början av 1800-talet rätt att undervisa skriftskolebarn.²⁵

Prästernas homiletiska utbildning och anskaffning av predikolitteratur

Vid Kungliga akademien i Åbo, där Levan alltså fick sin prästutbildning, fäste man under 1700-talet i allt större utsträckning uppmärksamhet vid konsten att predika. Visserligen ingick predikoövningar i akademins teologiska utbildning redan på 1600-talet, men dessa, liksom den teologiska undervisningen överlag, ansågs inte hålla måttet som utbildning för blivande präster. Därför strävade man under 1700-talet efter att successivt förbättra undervisningen och skärpa kraven inom den praktiska homiletiken. Från domkapitlets håll krävde man att prästkandidaterna skulle delta i de praktiska predikoövningarna för att få prästbehörighet.²⁶

En viktig gestalt i arbetet med att förbättra den praktiska undervisningen inom homiletik var Henrik Gabriel Porthan, som började hålla föreläsningar vid akademien 1775. Porthan ansåg att prästernas praktiska predikobegåvning var irriterande dålig och lade stor vikt vid att prästkandidaterna skulle inse vikten av en god argumentation och disposition. Porthan grundade sin retoriska undervisning på den klassiska retoriken, vilket gjorde att han – vad gällde predikans struktur

24. Angående dessa, se Jarlert, *Sveriges kyrkohistoria* 6, s. 64.

25. Lähteenoja, *Rauman kaupungin historia* III, s. 285–286; Juva, *Varsinais-Suomen historia* VII, 3–4, s. 195–197; Papunen, *Rauman seudun historia* II, s. 351–352; Harri Heino, *Hyppyherätys – Länsi-Suomen rukoilevaisuuden synnyttäjä*, Suomen kirkkohistoriallisen seuran toimituksia 99 (Helsinki 1976), s. 44, 46–48.

26. Herman Räbergh, *Åbo universitets lärdoms historia* 9. *Teologin* II, Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland (SSLS) 50 (Helsingfors 1901), s. 31; Sten Lindroth, *Svensk lärdoms historia. Frihetstiden* (Stockholm 1978), s. 546; Timo Joutsivuo, 'Papeiksi ja virkamiehiksi', Jussi Hanska & Kirsi Vainio-Korhonen (toim.), *Huoneentaulun maailma. Kasvatus ja koulutus Suomessa keskiajalta 1860-luvulle* (Helsinki 2010), s. 172–173.

– framför allt kom att föredra den syntetiska (tematiska) predikan. Målet var att prästerna självständigt skulle lära sig att tillämpa talekonstens regler, så att de inte blev beroende av postillor och andra homiletiska hjälpmedel.²⁷ Vidare inskräptes även yttre aspekter av predikandet såsom att uttrycksätten skulle vara klara och lättförståeliga och att prästerna borde behärska en god röst användning från predikstolen. Enligt Porthan borde predikanten med andra ord tillgodogöra sig både teoretiska och mer praktiska homiletiska färdigheter, men detta var inte nog. Han borde även ha en god kännedom om församlingens invånare samt om livet i allmänhet, så att han kunde predika på ett sätt som vanligt folk förstod.²⁸ Det är högst troligt att Levan deltog i Porthans föreläsningar och påverkades av dennes praktiskt inriktade undervisning.

Även om Porthan – och andra med honom – fostrade prästerna i talekonsten och uppmanade dem att inte bygga sina predikningar på postillor, fanns det fortfarande en stor efterfrågan på dylik litteratur både bland prästerskapet i allmänhet och i synnerhet bland prästerna i Åbo stift.²⁹ Efterfrågan svarade mot det stora utbudet. Bidragande orsaker till de förbättrade möjligheterna att få tag på predikoförberedande litteratur var att det under andra halvan av 1700-talet hade blivit betydligt friare att sälja böcker samt att tryckkostnaderna hade blivit lägre. Bokförsäljningen i Åboområdet steg avsevärt i början av 1760-talet på grund av att privata aktörer började sälja teologisk litteratur till prästerskapet i Åbo stift.³⁰ I samband med att bokförsäljningen intensifierades blev även ombuden för bokhandlarna fler till antalet utanför de större städerna. Också Raumos kyrkoherde Sacklinius, alltså Levans förman under dennes tid som kaplan, verkade som den svenske bokhandlaren Holmbergs ombud på 1780-talet.³¹

Åbo domkapitel var trots allt den viktigaste kanalen genom vilken prästerna köpte predikolitteratur. Eftersom bokhandeln hade blivit

27. Iiro Kajanto, *Porthan and Classical Scholarship. A Study of Classical Influences in Eighteenth Century Finland*, *Annales Academiae Scientiarum Fennicae B* 225 (Helsinki 1984), s. 69–71, 78–80.

28. *Ibid.*, s. 74, 82, 84.

29. Erkki Kansanaho, 'Suomalaisen saarnan metodi', Esko Haapa et al. (toim.), *Talenta quinque* (Helsinki 1953), s. 269.

30. Laine, *Kolportöörejä ja kirjakauppiaita*, s. 183–193.

31. *Ibid.*, s. 253.

mångsidigare efter 1700-talets mitt, kom stiftsstyrelsens roll som bokförmedlare att alltmer inriktas på att sälja religiös litteratur till prästerskapet. Prästerna kunde sprida denna litteratur vidare till sina lokala sammanhang. Genom domkapitlen såldes alltså relevant litteratur för predikoförberedelserna. Ser man till situationen i Åbo stift verkar domkapitlet ha sålt i huvudsak svenskspråkiga postillor.³² Kännedom om vilka böcker som över huvud taget fanns att tillgå och vilka som rekommenderades fick prästerskapet exempelvis genom prästeståndets riksdagscirkulär, *Cleri comitialis cirkulär*, och genom olika annonser i såväl stiftets egna tidningar som i allmänna tidningar.³³

All predikolitteratur behövde prästen emellertid inte köpa in själv. Inom prästsläktena omhulldades boksamlingar omsorgsfullt över generationerna, och dessa bestod mestadels av teologisk litteratur. Den teologiska litteratur som prästerna ägde var därför ofta mycket gammal och åldrades således i allmänhet relativt långsamt. Även om en viss utveckling skedde inom teologin under 1700-talet, så behöll de gamla auktoriteterna sin status vid de teologiska fakulteterna och i prästutbildningen. För att spara en slant på bokinköp kunde teologistudenterna under sina studier ty sig till böcker som fanns i släktens ägo. Därutöver lånade man aktivt böcker inom kretsen av vänner, släktingar och kollegor.³⁴

Levan var inte själv av prästsläkt, varför han inte torde ha ärvt någon teologisk litteratur. Genom kyrkoherde Sacklinius hade han dock möjlighet att både införskaffa och låna predikolitteratur relativt enkelt. Exakt hur han införskaffade de böcker som han använde sig av går inte att säga. Utifrån källmaterialet kan man konstatera att Levan – som kaplan i en småstad – hade ett relativt brett urval av olika typer av predikolitteratur. Levans predikomanuskript är ett vittnesbörd om att bokförmedlingsverksamheten kom att ha betydelse för prästernas vardagliga arbete. Tillgången på böcker ökade naturligtvis möjligheten till både kunskapsinhämtning och bildning på ett teoretiskt plan, men

32. Lindroth, *Svensk lärdomshistoria*, s. 80; Laine, *Kolportöörejä ja kirjakauppiaita*, s. 202–204, 210–211, 282–285.

33. Lenhammar, *Sveriges kyrkohistoria* 5, s. 253. Se även Carin Bergström, *Lantprästen. Prästens funktion i det agrara samhället 1720–1800. Oland-Frösåkers kontrakt av ärkestiftet*, Nordiska museets handlingar 110 (Stockholm 1991), s. 52–53.

34. Ahokas, *Valistus suomalaisessa kirjallisuudessa 1700-luvulla*, s. 49, 139.

den hade även inverkan på ett mer konkret, praktiskt plan i arbetet med att utarbeta de åtskilliga predikningar som församlingspräster var ålagda att hålla.

Postillorna i Levans predikningar

Vilken typ av homiletisk litteratur finns representerad i Levans predikningar? Totalt omnämns åtta olika postillor i Levans predikomanuskript, oftast genom att enbart postilleförfattarnas namn finns utskrivna. Alla åtta verk är tryckta på svenska, men i två fall är det fråga om översättningar från tyska. Postillorna som Levan nyttjade kan indelas i olika genrer: evangeliepostillor, predikomanualer, epistelpostillor och katekespostillor.

Evangeliepostillor var i allmänhet de vanligast förekommande. Prästerna hade störst användning för dem, eftersom de innehöll predikningar över kyrkoårets evangelietexter. Levan var i detta avseende inget undantag, då en majoritet (fem av åtta) av den predikolitteratur han nyttjade kan klassas som evangeliepostillor. De flesta av dessa var väl spridda och mycket populära. Några utkom i flera upplagor.³⁵ Evangeliepostillorna som Levan hänvisade till var följande:

- Johann Samuel Adami (Misander), *Guds helgade Sabbaths-Ro* (1736).
- Johann Jacob Rambach, *Evangeliska Beträktelser öfwer Sön- och Högtids Dagarnas Evangelier* (1756–1757).
- Anders Gradin, *Förklaring öfwer alla Sön- och större högtidsdagars Evangelier* (1760).
- Michael M. Fant, *Christeliga Beträktelser öfwer samtliga söndags och högtids dags Evangelier* (1760–1762).
- Eric Wallström, *Christeliga Predikningar, öfwer de årliga Sön- och högtidsdagars evangelier* (1768–1770).

En närbesläktad genre var de så kallade predikomanualerna. Dessa var liksom evangeliepostillorna uppbyggda efter kyrkoårets evangelie-

35. Så till exempel Misander (8 upplagor), Gradin (3 upplagor) och Fant (2 upplagor). Om postillornas spridning och popularitet, se exempelvis Carl Wilhelm Skarstedt, *Predikverksamhetens och den andliga vältalighetens historia i Sverige till omkring 1850* (Lund 1879), s. 191, 255–256; Olsson, *Från Martin Luther till Sven Lidman*, s. 84–85, 89–90, 104; Lext, *Bok och samhälle i Göteborg 1720–1809*, s. 242–243.

texter, men innehöll till skillnad från evangeliepostillorna inga hela predikningar, utan kortare förslag på ämnen och dispositioner. Predikomanualerna var således ämnade enbart för prästerskapet som stöd vid utarbetandet av predikningarna. I Levans predikomanuskript finns flera referenser till en predikomanual, nämligen *Ens evangelisk predikares värk* (1773–1777) av Johan Gustaf Bergius (1722–1805).³⁶

En helt skild kategori av postillor var de som innehöll predikningar över kyrkoårets epistlar, så kallade epistelpostillor. Under aftonsången predikade prästen oftast över episteltexterna, varför dessa även kom att kallas aftonsångstexter.³⁷ Epistelpostillor utkom i betydligt mindre utsträckning än evangeliepostillor. Samuel Schultenius (cirka 1643–1694), *Manuale epistolicum eller Epistolisk hand-bok* (1707), som Levan refererade till, var en av de första i sitt slag på svenska och utkom i en andra upplaga 1754.³⁸

En sista genre av postillor som Levan använde sig av var postillor bestående av katekespredikningar. Till prästens uppgifter hörde nämligen att hålla predikningar över Martin Luthers lilla katekes, vilket skulle ske före högmässan under ottesången.³⁹ Dessa predikningar utgjorde en helt egen homiletisk genre. De följde inte kyrkoåret, utan strukturerades efter katekesens fem huvudstycken. Medan förklaringar över katekesen utkom med hög frekvens under 1700-talet, var större tryckta samlingar av katekespredikningar mycket ovanliga. Alexander Roswalls (1703–1767), *Mycket kort och enfaldig, doch tydelig och grundelig Förklaring öfwer Salig Doct Martini Lutheri mindre Cateches* (1762) var en av få katekespostillor som publicerades på svenska. Roswalls katekes-

36. Angående Bergius postilla, se Gustaf Lizell 'Johan Gustaf Bergius', *Svenskt biografiskt lexikon*, elektronisk publikation, <https://sok.riksarkivet.se/sbl/artikel/18620> (hämtad 7.4.2021).

37. Se exempelvis Rhyzelius förord till Ekmans epistelpostilla. Carl Magnus Ekman, *Epistel-bok, innehållande 76 betraktelser, öfwer alla söndagars och högtiders epistlar* (Norrköping 1756).

38. Angående Schultenius postilla, se Skarstedt, *Predikoverksamhetens och den andliga vältalighetens historia*, s. 136–137. Schultenius postilla utkom även på finska 1836 och bär där titeln *Epistola postilla, eli sunnuntai ja juhlapäiväin epistolain selitys: josa talvipuoli on Schulteniuxen epistola postillasta ja kesä puoli Uuden Testamentin selitys kirjasta, jonka nimenä on: Jesuxen Christuxen elämä kerran ja opin hengi eli ydin* (Turku 1836).

39. 1686 års kyrkolag (Stockholm 1936), s. 11, 14–15. Jämför Einar Lilja, *Den svenska katekestraditionen mellan Svebilius och Lindblom. En biografisk och kyrkohistorisk studie*, Samlingar och studier till svenska kyrkans historia 16 (Stockholm 1947), s. 255.

postilla rön te dock popularitet för sin användbarhets skull bland både präster och lekmän.⁴⁰

Det finns dock skäl att beakta andra sätt att kategorisera postillorna på än att utgå från deras olika genrer. Under 1900-talets första hälft var mycket av den homiletiska forskningen i Sverige inriktad på att försöka gruppera postillorna efter deras olika fromhetsinriktningar genom att åstadkomma så kallade typbestämningar. I de fall där predikanten i fråga själv hade tagit ställning för eller mot en viss rörelse var problemet relativt enkelt löst. Att exempelvis benämna Rambach som en pietistisk predikant var oproblematiskt, eftersom han var en av ledarna för den pietistiska rörelsen i Halle. Svårare var det med den stora grupp predikanter som i sin samtid aldrig explicit tog ställning för den ena eller den andra rörelsen, men som av eftervärlden ansetts höra tätt samman med en viss fromhetsinriktning på grund av sina predikningars teologiska innehåll. De ovannämnda svenska predikanterna Anders Gradin, Mikael Fant och Erik Wallström har alla blivit föremål för diskussion bland 1900-talets homiletiker. Gradin har till exempel klassats både som konservativ pietist och som polemisk företrädare för det ortodoxa prästerskapet.⁴¹

Angående detta problemkomplex kan här kort konstateras att entydiga typbestämningar medför avsevärda svårigheter. Det är inte helt enkelt att finna tydliga kriterier för vad som ska betraktas som definierande för olika fromhetsinriktningar, vilka snarare är att anse som dynamiska företeelser.⁴² Betraktad som helhet kan den svenska postillelitteraturen under mitten av 1700-talet å ena sidan anses representera en officiell kyrklig linje som vilade på den luthersk-ortodoxa tros läran. Å andra sidan finns i predikolitteraturen många disparata inslag i hur man betonade vissa sidor av den kristna tron och hur man

40. Jämför Samuel Alnander, *Anvisning till et utvaldt theologiskt bibliothek*, Ottonde afdelningen (Stockholm 1772), s. 41; Skarstedt, *Predikoverksamhetens och den andliga vältalighetens historia*, s. 254.

41. Edvard Leufvén, *Upplysningstidens predikan I. Frihetstiden* (Stockholm 1926), s. 141; Gösta Nelson, *Biskop Johan Möller. Ett bidrag till den senare svenska konservativa pietismens åskådning och historia* (Stockholm 1936), s. 42–49; Gunnar Brandt, *Dop och nattvard i svensk predikan intill mitten av 1800-talet. En homiletisk studie med särskild hänsyn till tiden från omkr. 1750 till omkr. 1850* (Stockholm 1941), s. 60. Se även Oscar Quensel, *Homiletik* (Uppsala 1910), s. 374–379; Dellner, *Sven Baelter*, s. 28.

42. Jämför Benkt-Erik Benktson, "Du Herrens tjänare". *En analys av Abraham Petterssons teologiska typ* (Lund 1968), s. 79; Nordbäck, *Lycksalighetens källa*, s. 20–21.

homiletiskt närmade sig ett visst ämne. Prästerskapet läste och hämtade inspiration från många olika håll och tog till sig det man ansåg var användbart. Samma präst kunde alltså både ha anammat det ortodoxa trosinnehållet, tagit intryck av upplysningens krav på klarhet och fått inspiration av pietismens personliga tilltalssätt.⁴³

De hänvisningar till predikolitteratur som återfinns i Levans predikningar visar att han innehade flera aktuella verk som fanns att tillgå på marknaden under 1700-talets andra hälft. Det är dock vanskligt att utifrån dessa försöka dra några slutsatser om Levans egen fromhetsinriktning. Att han läste exempelvis Rambachs postilla innebär inte nödvändigtvis att han hyste typiskt pietistiska åsikter, utan orsaken kan helt enkelt vara att han sökte ett givande uppslag till sin predikan. Predikolitteraturen som vi finner i Levans predikningar säger således ganska lite om Levans egen teologiska åskådning. Levan innehade och använde just dessa böcker av främst två orsaker: dels var de möjliga att anskaffa genom de kanaler för bokförsäljning som fanns tillhanda vid denna tidpunkt, vilket behandlats ovan, dels hade Levan nytta av dessa böcker i sin vardag som präst. Postillorna uttryckte saker och aspekter som han själv ville förmedla genom sin predikan.⁴⁴ Hans referenser till postillelitteratur ger således värdefull information om vilken typ av predikolitteratur som i praktiken kom till användning under 1700-talets andra hälft. Det är därför knappast någon slump att det finns flera olika genrer av postillor representerade bland Levans hänvisningar och inte heller att evangeliepostillorna är i majoritet. De olika genrerna fyllde olika homiletiska behov i Levans olika predikosituationer.

Postilleanvändning och predikans struktur

I följande avsnitt analyserar vi hur ett beroende av predikolitteratur framträder i Levans predikningar genom att granska predikan utifrån dess homiletiska struktur. En välskriven predikan skulle nämligen bestå av ett visst antal moment. Dessa var följande: *exordium* (inledning), *dispositio: propositio et divisio*, (disposition: ämne och delar), *tractatio* (avhandling) och *usus* (tillämpning).

43. Jämför Yngve Brilioth, *Predikans historia. Olaus Petri-föreläsningar hållna vid Uppsala universitet* (Lund 1945), s. 209.

44. Otto Holmdahl, recension av Johan Dellners avhandling i *Kyrkohistorisk årsskrift* 16 (1916), s. 52; Leufvén, *Upplysningstidens predikan* I, s. 90. Jämför även Ahokas, *Valistus suomalaisessa kirjallituudessa*, s. 137–138.

Predikans inledning, *exordium* (ibland även benämnd *parascene* – förberedelse), föregick evangelietexten som under tidigmodern tid alltså lästes från predikstolen och som därmed i praktiken utgjorde en integrerad del av predikoakten. Evangelietexterna, som söndagspredikningarna utgick ifrån, hämtades från kyrkoårets perikopsystem och möjligheterna att variera predikningarnas tematik var därför begränsade. Exordiet utgjorde i detta avseende ett undantag eftersom det, till skillnad från predikans övriga delar, inte lika starkt var bundet till evangelieperikopen. Därmed innehade prästerna en något större frihet att själva välja tematik och uppbyggnad i predikans inledande del.⁴⁵ Om möjligheten att variera exordiet vittnar bland annat det faktum att texterna som dessa utgick ifrån oftast inte var hämtade från evangelierna.⁴⁶ I Levans exordier återfinns citat från både Gamla och Nya testamentet. Mest frekvent förekommer hänvisningar till Psaltaren och till flera andra av de poetiska böckerna i Gamla testamentet, men även Nya testamentets epistlar är väl representerade.⁴⁷

Under mitten av 1700-talet i samband med att den syntetiska predikoformen (se nedan) blev mer utbredd, blev exordiets funktion än viktigare. Det gällde då för prästen att inte enbart förbereda åhörarna för textläsningen, utan att även motivera och skapa en förståelse för det ämne han hade valt för dagen.⁴⁸ Av de sjutton predikomanuskript som granskas här, använde Levan sig av postillelitteratur i exordiet enbart i fyra fall. I ett av dessa är exordiet över huvud taget inte utskrivet, utan i manuskriptet står det ”Parascene Psalm 144:15, vid. Conc. Omn. Sanct. Fant”.⁴⁹

-
45. Brilioth, *Predikans historia*, s. 118, 122–123; O. C. Edwards, Jr., 'Varieties of sermon. A survey of preaching in the long eighteenth century', Joris van Eijnatten (ed.), *Preaching, Sermon and Cultural Change in the Long Eighteenth Century*, A New History of the Sermon 4 (Leiden 2009), s. 16–17.
46. Jämför Albert Wifstrand, *Andlig talekonst. Bidrag till den svenska predikostilens historia*, Samlingar och studier till svenska kyrkans historia 6 (Stockholm 1943), s. 76; Brilioth, *Predikans historia*, s. 121.
47. Se exempelvis, D:ca XIII P: Trinit 1800, Saarnat ja puheet, C:86, Finska kyrkohistoriska samfundets arkiv, RA, Helsingfors; Novi Anni 1803, Saarnat ja puheet, C:86, Finska kyrkohistoriska samfundets arkiv, RA, Helsingfors; Festo Epiphania 1804, Saarnat ja puheet, C:86, Finska kyrkohistoriska samfundets arkiv, RA, Helsingfors; Purific: Maria 1808 & 1809 & 1813, Saarnat ja puheet, C:86, Finska kyrkohistoriska samfundets arkiv, RA, Helsingfors.
48. Jämför Brilioth, *Predikans historia*, s. 215, 218.
49. Utan titel [1. Bönedag] 1813, Saarnat ja puheet, C:86, Finska kyrkohistoriska samfundets arkiv, RA, Helsingfors.

Här har Levan tagit hjälp av Mikael Fants kärnfulla exordium på allhelgonadagen och troligen helt sonika läst det direkt från postillan.⁵⁰

Dylika hänvisningar till eller inlånat textstoff från postillorna i exordierna hör som sagt till undantagen. I de resterande tretton predikningarna visar Levans exordier upp en hög grad av självständighet jämfört med predikningarnas resterande delar. Exordiet skulle ge en tydlig riktning åt hela predikan, varför Levan torde ha vinnlagt sig om att i denna del sätta sin egen prägel på predikan och inte göra sig alltför beroende av andras tankegångar och språk.

I 1700-talspredikningar blev den syntetiska predikometoden vanligast och det är också den som vi möter i Levans manuskript. Den syntetiska metoden hade sin utgångspunkt i ett visst tema eller ämne (*propositio*) som var mer eller mindre relaterat till söndagens text. I en syntetisk predikan fick alltså söndagens bibelperikop en mer undanskymd roll till skillnad från den andra predikometoden som benämns som den analytiska, vilken var vanligare förekommande under 1600-talet.⁵¹ I Levans predikningar finns en mycket klar linje mellan exordiet och söndagens ämne. Det gör att bibelperikopen inte spelar någon avgörande roll, även om den inte heller hamnar helt i skymundan. Rena textutläggningar vers för vers förekommer emellertid inte.⁵² Ett tydligt exempel på evangelietextens relativt underordnade ställning återfinns i en predikan från trettondag jul 1804. I stället för att låta den klassiska texten om de vise männen styra predikans upplägg,⁵³ blev den ett uppslag för ett specifikt ämne, nämligen "Guds Faderliga ledande på Salighets väg". Predikan kom att handla om hur Gud leder sitt folk på trons väg genom svårigheter, och Levan använde sig av flera exempel hämtade från Bibeln varav berättelsen om de vise männen var ett.

50. Dessa tre övriga exordier där ett beroende föreligger är följande:

- 1) D:ca XIII P: Trinit 1800, Saarnat ja puheet, C:86, Finska kyrkohistoriska samfundets arkiv, RA, Helsingfors. Levan använde här ett exordium från Fants postilla.
- 2) Feria II: Nativitatis Christi 1803, 1806, 1813 & 1819, Saarnat ja puheet, C:86, Finska kyrkohistoriska samfundets arkiv, RA, Helsingfors. I denna predikan citerade Levan stora delar av Gradins exordium på samma söndag.
- 3) Utan titel [troligtvis 26. post Trinit.] och utan år, Saarnat ja puheet, C:86, Finska kyrkohistoriska samfundets arkiv, RA, Helsingfors. Här har Levan använt sig av ett exordium ur Rambachs postilla.

51. Sven-Åke Selander, 'Luthersk predikotradition i nordisk evangelisk kristenhet', *Mångkulturalitet och folkligt samarbete*, Nord 29 (Köpenhamn 2000), s. 104–105.

52. Jämför Brilioth, *Predikans historia*, s. 214–215.

53. Matt 2:1–12.

Berättelsens funktion blev därmed närmast symbolisk och illustrerade att själens omvändelsekamp och vandrigen på trons väg inte var fri från bekymmer eller frestelser.⁵⁴

Ett ämne (*propositio*) skulle delas i flera delar (*divisio*) som predikan strukturerades efter. Enligt tidens homiletiska teorier skulle dessa delar vara en logisk uppdelning av ämnet och de fick inte vara konstlade eller svårförstådda. De skulle vara kortfattade och inte mer än två–tre till sitt antal.⁵⁵ Som visas här nedan följde Levan detta ideal noggrant. Oftast använde han sig av en tvådelad partion, men ibland även av en tredelad. *Propositio* och *divisio* bildade tillsammans predikans *dispositio* och skulle uppläsa av prästen efter textläsningen innan själva huvuddelen av predikan tog sin början.

Levans ämne och delar uppvisar en betydligt högre grad av beroende jämfört med hans mer självständiga exordier. Det ibland ordagranna beroendet framträder med hänseende till predikans disposition tydligast i de finska översättningarna. Kanske ansåg Levan att det var enklare att låna någons predikoämne om han själv hade översatt det, jämfört med att läsa det rakt av på svenska.

Ett exempel på en sådan översättning är hans disposition på söndagen sexagesima år 1801. Dispositionen hade han hämtat ur en predikan på samma söndag ur Bergius predikomanual:

Levan:	Bergius:
Christuxen palveljain surkia valitusta nykyisinä jumalattomina aikoina	Christi tjänares bittra klagan i närvarande Gudlösa tider.
1) Syitä heidän valituxensa	1) Orsaken til deras klagan.
2) Mitä meidän pitä tekemän koska me kuulemma senkaldaisen valituxen. ⁵⁶	2) Hvad vi böre göra, när vi höre deras klagan? ⁵⁷

54. Festo Epiphania 1804, Saarnat ja puheet, C:86, Finska kyrkohistoriska samfundets arkiv, RA, Helsingfors.

55. Gustaf Lizell, 'Svenska predikoteorier under olika tider efter reformationen', *Uppsatser i praktisk teologi* (Uppsala 1920), s. 184–185; Brilioth, *Predikans historia*, s. 218. Se även Nordbäck, *Lycksalighetens källa*, s. 142–143.

56. D:ca Sexagesima 1801, Saarnat ja puheet, C:86, Finska kyrkohistoriska samfundets arkiv, RA, Helsingfors. För andra exempel på ordagranna citeringar och översättningar, se FERIA II: Nativitatis Christi 1803, 1806, 1813 & 1819, Saarnat ja puheet, C:86, Finska kyrkohistoriska samfundets arkiv, RA, Helsingfors.

57. Johan Gustaf Bergius, *Ens evangelisk predikares värk. Första delen* (Norrköping 1773), s. 258–259.

Det vanligaste var emellertid inte direkta översättningar av dispositionen, utan ett tydligt beroende med egen anpassning, vilket vittnar om att postillorna fungerade som ett dynamiskt redskap för prästerna. I böndagspredikningar framträder detta förfaringssätt klarast. Eftersom texterna i dessa inte var hämtade från perikopsystemet, utan givna på överhetens befallning i böndagsplakaten, var det svårare att hitta predikolitteratur som direkt gick att tillämpa på denna predikosituation. I och för sig blev även böndagspredikningarna med tiden en egen postillegre och man gav i mitten av 1700-talet ut ett par böndagspostillor som blev populära.⁵⁸ Inga referenser till dessa verk återfinns emellertid i Levans predikningar.

Till ottesångspredikan på den tredje böndagen 1788 skulle prästerna predika över Jos 24:14.⁵⁹ Levan satte som ämne ”Yhdestä oikiasta Jumalan palveluxesta”.⁶⁰ Hans delar formulerades på följande sätt: ”Cutka sen on, 2) Cuinga sen tapahtuman pitä, 3) Mikä heitä sihen kehoitta.” Denna tredelning har han emellertid inte själv konstruerat, utan hämtat ur en predikan på Marie besökelsedag⁶¹ av Anders Gradin. Gradins ämne är något annorlunda formulerat och nämner inte direkt ordet gudstjänst, utan tar i stället fasta på lovprisningen av Gud: ”Allas skyldighet, som anda hafwa att lofwa sin Gud.” Det är dock uppenbart att tredelningen hos Levan är tagen från Gradin: ”1) Hwilka anda hafwa, at låfwa Herran, 2) Hwilket låf de, som anda hafwa, gifwa Herran, 3) Hwilka upmuntningar upmana dem?”⁶²

-
58. De enda som torde ha funnits att tillgå var Högströms böndagspostilla *Christelige tal och betraktelser, holdne uppå de af höga öfwerheten ärligen påbudne almänne bönebot- och taksjelse-dagar I–III* (Stockholm 1757, 1768, 1775), samt Carl-Magnus Ekmans *Textus sacri dierum poenitentiae, gratiarum & precum solennium, anni 1758 homileticè explicati I–II* (Linköping 1758).
59. Enligt Karl XII:s översättning (1703): ”Så fructer nu HERran och tiener honom troliga och rättsinneliga: och låter fara the gudar som edra fäder tient hafwa på hinsidon älfwen och i Egypten; och tiener HERranom.”
60. Die III: Solenit: concio matutina anno 1788 & 1:sta Bönedag 1790, Saarnat ja puheet, C:86, Finska kyrkohistoriska samfundets arkiv, RA, Helsingfors.
61. Helgdagen firades till minne av jungfru Marias besök hos sin släkting Elisabeth, Johannes döparens mor (Luk 1:39–56) och inföll ärligen den 2 juli. Den ströks som allmän helgdag i samband med Gustaf III:s helgdagsreform 1772. Se vidare Gustaf Lindberg, *Kyrkans heliga år. En historisk principiell undersökning med särskild hänsyn till det svenska kyrkoåret* (Stockholm 1937), s. 259, 436, 443.
62. Anders Gradin, *Förklaring öfwer alla Sön- och större högtids-dagars Evangelier* (Stockholm 1760), s. 1056.

Samma bibeltext återkom som ottesångstext på första böndagen 1790 och Levan hade då letat fram sin predikan från två år tidigare. Denna gång predikade han på svenska. Han såg sig tydligen nödgad att om-arbeta dispositionen och övergav då delvis Gradins disposition. Ämnet var detsamma: ”Om en upriktig gudstjänst”, men första delen ”Til sin Grund” var helt ny. Levan hänvisade i denna del av predikan till några sidor i en predikan över första budet i Roswalls katekespostilla. Den andra delen ”Til sin beskaffenhet” motsvarade fortfarande Gradins andra del (se ovan) i sin predikan på Marie besökelsedag om hurdan människornas gudstjänst är.

Vid en första anblick ser Levans tillvägagångssätt ut som en typisk ”klippa och klistra-konstruktion”. För att få till en helhet räckte det emellertid inte med att ta ett avsnitt här och ett där, utan de olika delarna skulle bilda en helgjuten enhet som utlade ämnet. Levan tillät sig själv att vinkla ämnen och anpassa dem efter sina och församlingens behov för att åstadkomma en innehållslig enhet och reviderade därmed strukturen för att få en variation eller för att helt enkelt förbättra sin predikan.

Efter att predikans ämne och delar hade lästs upp tog predikans huvuddel vid. Denna kunde benämnas på flera sätt. En övergripande term som ofta användes i predikningar av mer syntetisk art var *tractatio*, avhandlingen, som alltså var en genomgång och en utförlig behandling av predikans ämne och delar. Som en form av övergång mellan uppläsningen av dispositionen och predikans avhandling, kunde Levan emellanåt införa ett kortare textavsnitt som kommenterade ämnet i relativt generella termer och förberedde åhöraren för avhandlingens första del.⁶³ Liknande inledningar till predikans avhandling återfinns i flera av 1700-talets mer spridda postillor, även om det vanligaste – också i fallet Levan – var att man övergick direkt till avhandlingen efter uppläsningen av dispositionen.⁶⁴ Dylika övergångar gick emot den svenske

63. Se exempelvis Fer II: Pentec 1798, 1803 & 1808, Saarnat ja puheet, C:86, Finska kyrkohistoriska samfundets arkiv, RA, Helsingfors; Concio matutina precum 1801, Saarnat ja puheet, C:86, Finska kyrkohistoriska samfundets arkiv, RA, Helsingfors; Utan titel [1. Bönedag] 1813.

64. Exempel återfinns på talrika ställen bland annat i Anders Bålds *Christeliga betraktelser, öfwer årliga sön- och högtids-dagars evangelier* (Stockholm 1761) och Carl Johan Brags *Postilla, eller En årgång af salige probstens ... Carl Johan Brags i lifstiden hållna högmäszo-predikningar I-II* (Göteborg 1782), liksom i Bergius predikomanual. Se även en predikan av Anders Nohrborg tryckt i Henning Wijkmark, *Svensk predikan II* (Stock-

predikoteoretikern Johan Möllers homiletiska ideal enligt vilket man inte skulle ha flera olika inledningar, utan exordiet före textläsningen skulle vara den enda.⁶⁵

Själva avhandlingen återfinns sällan i sin helhet i Levans predikomanuskript, varför det är svårt att med exakthet säga hur han behandlade sina ämnen och delar. I likhet med dispositionen finns även i avhandlingen ett starkt beroende av predikolitteraturen. En konsekvens härav var att Levans avhandlingar i många fall tangerade de homiletiska idealen för vilka element som borde ingå i en avhandling. Dessa kan sammanfattas med begreppen *förklara*, *bevisa*, *försvara* och *beveka*.⁶⁶ Enligt tidens predikoteorier skulle dessa moment genomföras i den ovannämnda ordningen, men en så strikt regelmässighet återfinns emellertid ganska sällan i praktiken i postillelitteraturen som utkom i mitten av 1700-talet. Följaktligen genomförde inte heller Levan strikt denna sekvens av moment. I hans predikningar finns en tonvikt på de två första momenten, medan de två senare är svårare att identifiera och förekommer mer sporadiskt.

I några predikningar, som i exempelvis den ovan behandlade böndagspredikan från 1788, har Levan inte skrivit någon avhandling, utan enbart en hänvisning: ”Se Gradins alla tre delarna igenom på Maria besökelses dag. Om Guds lof.”⁶⁷ Problemet som Levan i detta fall ställde inför var att Gradins predikan byggde på en helt annan bibeltext än den han själv skulle predika över. Gradin utlade i sin predikan evangelietexten för Marie besökelsedag⁶⁸, och en relativt stor del av Gradins predikan handlade följaktligen specifikt om Marias lovsång (Magnificat) och om hur Maria tillbad Gud.⁶⁹ Levan hade däremot i uppgift att predika över Jos 24:14⁷⁰ och kan därför knappast ha läst upp Gradins avhandling i sin helhet, även om han använde den till stora delar. Troligtvis bortsåg han från allt det som var textspecifikt

holm 1936), s. 154–155. Jämför Brilioth, *Predikans historia*, s. 193–194. Eftersom Levan använde Bergius flitigt är det fullt rimligt att tänka sig att han fick influenser från denne i detta avseende.

65. Lizell, 'Svenska predikoteorier', s. 184.

66. Nordbäck, *Lycksalighetens källa*, s. 142–148.

67. Die III: Solenit: concio matutina anno 1788 & 1:sta Bönedag 1790, Saarnat ja puheet, C:86, Finska kyrkohistoriska samfundets arkiv, RA, Helsingfors.

68. Högtidsdagens evangelietext var hämtad från Luk 1:39–56. Se även not 61.

69. Gradin, *Förklaring öfwer alla Evangelier*, s. 1054–1069.

70. Se not 59.

och plockade ut det som tangerade predikoämnet på ett mer allmänt plan. Två konkreta detaljer i manuskriptet stärker detta antagande. För det första hade Levan i sitt manuskript noterat ”mutatis mutandis” och således fritt använt sig av Gradins predikan efter sitt eget behov. För det andra finns i manuskriptet information om hur Levan ändrade om sin predikan två år senare, då han skulle predika över samma text på första böndagen 1790. Han hade då medvetet valt bort den första och tredje delen av Gradins predikan, vilka innehöll mycket mer textspecifikt stoff jämfört med den andra delen, som Levan följdriktigt fortfarande fann bruklig.

Bland Levans manuskript finns även exempel på att han utarbetade dispositionen och hela predikans första del på egen hand, men därefter antingen fick tidsnöd eller av någon annan anledning bestämde sig för att använda sig av en postilla. Hänvisningen i början av predikans andra del refererar då inte till en hel predikan, utan till någon särskild del eller i vissa fall till specifika sidor i en postillepredikan, varför det går att återskapa en rimlig bild av hur Levan torde ha hållit predikan i sin helhet.⁷¹

Efter *tractatio* skulle en predikan normalt innehålla en avslutande tillämpning som på latin vanligen benämndes som *usus* eller *applicatio*. Typisk för 1700-talspredikan efter Rambachs förebild var den så kallade ortotomiska applikationen, enligt vilken prästen avslutningsvis tilltalade sina åhörare utifrån tre olika kategorier: de oomvända, de uppväckta och de redan omvända.⁷² Denna form av tillämpning var nära förknippad med den så kallade nådens ordning (*ordo salutis*), som hade en särskild ställning inom pietistisk teologi, och som även kom att spela en betydande roll för den homiletiska utvecklingen överlag under 1700-talet.⁷³

71. Så exempelvis Utan titel [troligtvis Reminiscere], och utan år, Saarnat ja puheet, C:86, Finska kyrkohistoriska samfundets arkiv, RA, Helsingfors, där Levan hänvisar till den andra delen ur en predikan på andra söndagen i fastan hämtad ur Eric Wallströms postilla.

72. Dellner Sven Baelter, s. 28; Brilioth, *Predikans historia*, s. 208–212; Erik Vikström, *Ortotomisk applikation. Bibelordets tillämpning och delning enligt den konservativa pietismens predikoteori*, Acta Academiae Aboensis A 48:2 (Åbo 1974), s. 19, 167–169.

73. Henrik Ivarsson, *Predikans uppgift. En typologisk undersökning med särskild hänsyn till reformatorisk och pietistisk predikan* (Lund 1956), s. 310–311; Bengt Häggglund, *Teologins historia* (Göteborg 2003), s. 296.

Även andra möjligheter för predikans avslutning fanns tillhanda. Enligt den så kallade femfaldiga usus, som var en föregångare till den ortotomiska applikationen, skulle prästen avslutningsvis undervisa, vederlägga, fostra, straffa och trösta åhörarna.⁷⁴ Den ovannämnde Henrik Gabriel Porthan, vars undervisning Levan sannolikt tagit del av, ansåg däremot utifrån sin retoriska skolning att en tillämpning i egentlig mening var överflödig. Enligt honom borde en predikan i stället avslutas med en sammanfattning (*peroratio*), som både skulle lyfta fram de viktigaste argumenten från predikans avhandling och vädja till åhörarna på ett känslomässigt plan.⁷⁵

Hur Levan avslutade sina predikningar vet vi inte. I de analyserade predikomanuskripten återfinns nämligen sällan någon avslutning och det finns inte ett enda exempel på att han skulle ha använt sig av postillornas tillämpningar. En orsak till detta är att det var i tillämpningen som man mest konkret talade till sina åhörare. Tillämpningarna i postillornas predikningar innehåller många situationsanpassade element som var avsedda för en viss åhörarskara vid en viss tidpunkt. Dessa var svåra att applicera i en helt annan predikokontext, vilken på motsvarande sätt ställde krav på prästernas förmåga att tillämpa predikans budskap på sina församlingsbor. Den konkretion och situationsbundenhet som tillämpningsdelen i predikan förutsatte, innebar i allmänhet att man inte utan vidare kunde överföra den från ett sammanhang till ett annat. Frånvaron av predikningarnas tillämpning eller avslutande del bland manuskripten tyder på att Levan utarbetade dessa självständigt och eventuellt höll dem helt utan manus.

Rena avskrifter eller kreativa lösningar?

Efter genomgången av hur Levan har konstruerat predikans olika moment med hjälp av postillelitteratur, granskas i det följande hur Levan på olika sätt och i olika utsträckning försökte integrera text och tankar från postillorna i sina egna predikningar. Därutöver påvisas några generella mönster i Levans postilleanvändning.

För att åstadkomma en välskriven predikan räckte det inte med att alla beståndsdelar fanns på plats, utan predikan behövde som nämnts formas till en enhetlig helhet. I sin predikan på nyårsdagen 1803

74. Brilioth, *Predikans historia*, s. 113, 189, 204.

75. Kajanto, *Porthan and Classical Scholarship*, s. 80.

hade Levan valt ämnet ”Jesu namn, 1) Såsom en liuflig utguten salfva, 2) Såsom vardigt vår kärlek”.⁷⁶ Jesu namn var det klassiska ämnet på nyårsdagen utifrån evangelietexten ur Luk 2:21.⁷⁷ Ämnets korrelation med Levans exordium är tydlig, eftersom formuleringen ”Jesu namn, såsom en liuflig utguten salfva” var en klar anspelning på den vers som Levan inledde sitt exordium med, nämligen den tredje versen i Höga Visans första kapitel: ”At man må luchta tin goda salwo; titt namn är een vthguten salwa: therföre hafwa pigorna tigh kär.”⁷⁸

I Levans manuskript för den nämnda söndagen finns en hänvisning till Bergius första disposition på samma söndag. Bergius uppställning påminner starkt om Levans: ”Jesu Namn en öpen salighetsbrunn, värdigt vårt lof. Vi anse det 1) Såsom en öpen Salighets-brunn, 2) Såsom värdigt vårt lof.”⁷⁹ Det är uppenbart att Levan hämtat sin disposition från Bergius, men där finns en avgörande skillnad. Bergius talade om en ”öpen salighetsbrunn” och Levan om en ”liuflig salfva”. Olikheterna var en konsekvens av att Levan självständigt från Bergius utarbetat sitt exordium. Bergius hade i sitt summariska exordium utlagt en helt annan vers än Levan, nämligen Sak 13:1⁸⁰ och tolkat talet om en fri öppen brunn som en anspelning på dopet, vilket ledde fram till valet av ämne.⁸¹

Denna lilla, men inte oväsentliga, förändring av Bergius uppställning fick konsekvenser för Levans avhandling, som i väldigt hög grad var beroende av Bergius. Manuskriptet kan, vad gäller avhandlingen, i princip betraktas som en ren avskrift innehållande vissa förkortningar där Levan har bortsett från en del av Bergius bibelhänvisningar. När Bergius i sin första del gick över till att tala om Jesu namn som en salighetsbrunn, ändrade Levan helt sonika det till en ljuvlig salva:

76. Novi Anni 1803, Saarnat ja puheet, C:86, Finska kyrkohistoriska samfundets arkiv, RA, Helsingfors.

77. Enligt Karl XII:s översättning (1703): ”Och tå otta dagar woro framgångne at barnet skulle omskåras kallades hans namn JESUS: hwilket så kallat war af Ångelen förr än han aflad wardt i moderlifwet.”

78. Enligt Karl XII:s översättning (1703).

79. Bergius, *Ens evangelisk predikares värk. Första delen*, s. 98.

80. Enligt Karl XII:s översättning (1703): ”På then samma tiden skal Davidz huus och borgarena i Jerusalem hafwa en frij öpen brunn emot synder och oreenhet.”

81. Bergius, *Ens evangelisk predikares värk. Första delen*, s. 98.

Bergius:

Men vår själ brinner af längan
at något närmare lära känna den
dyra Salighetsbrunnen Jesu Namn.
Utu Paradiset geck en ström, som
fördelade sig i fyra hufvudfloder,
hvilka vatnade all landen där omkring.
Gen 2:1. Utu *salighetsbrunnen Jesu
namn* flyta äfwen så många salighets-
floder åt menniskan [...].⁸²

Levan:

Men vår själ brinner af längtan
at något närmare lära känna den
liufwa utgutna salwan Jesu Namn
Utu Paradiset geck en ström, som
fördelade sig i fyra hufvudfloder,
hwilka vatnade all landen där omkring.
Utu Jesu namn
flyta äfwen så många salighets-
floder åt menniskan [...].⁸³

Levans anpassning av Bergius predikan skedde således dels genom att byta ut ordet salighetsbrunn (med adjektivbestämningar) och ersätta det med ordet salwa (med lämpliga adjektivbestämningar), dels genom att helt enkelt avlägsna ordet salighetsbrunn. På detta sätt skapade Levan en tydlig korrelation mellan exordium-ämne-avhandling trots beroendet av Bergius. Man ska dock lägga märke till att anpassningen inte skedde smärtfritt. Bergius målade bild om floderna som flöt fram ur paradiset hörde intimt samman med tanken på brunnen, såsom källan till salighet. Vid en jämförelse framstår bilden i Levans predikan som något lösryckt ur sitt sammanhang.

Ett annat exempel på ett mycket långtgående beroende återfinns i en predikan skriven på finska, hållen på andra böndagen 1799. Levan hade översatt stora delar av Schultenius epistelpredikan på den första söndagen i advent. Episteltexten på den nämnda söndagen var nämligen delvis densamma som den aktuella böndagstexten.⁸⁴ Även om Levan emellanåt fyllde ut predikans avhandling med egna meningar och bibelhänvisningar, är beroendet påtagligt och sträcker sig långt – så långt att till och med Schultenius citat från psalm 141:3 i 1695 års psalmbok togs upp av Levan, men då i den finska versionen såsom psalm 134:3 i 1701 års psalmbok (Vuoden 1701 virsikirja). Levan har i och för sig inte skrivit ner versen i sin helhet, men eftersom citatet slutar mitt i en versrad har han i predikan troligtvis citerat hela versen:

82. Ibid., s. 99–100.

83. Novi Anni 1803, Saarnat ja puheet, C:86, Finska kyrkohistoriska samfundets arkiv, RA, Helsingfors.

84. Rom 13:12.

Schultenius:
Har jag Jesus i mitt hjärta,
Jag ej fruktar någon smärta,
Medan Jesus är mig när
Och mitt högsta goda är.⁸⁵

Levan:
Cuin on Jesus sydamesän
nijn on minull ilo
joca sielun⁸⁶

Graden av beroende varierade i predikningarna från rena avskrifter till mer diffusa innehållsliga influenser. Ett exempel på hur Levan teologiskt medvetet både kunde anamma och välja bort vissa perspektiv i postlitteraturen kommer till synes i en predikan på annandag pingst, vilken han höll första gången år 1798.⁸⁷ Predikomanuskriptet på drygt sju sidor är förövrigt ett av de längsta. Söndagens bibeltext var hämtad från Joh 3:16⁸⁸, och Levans ämne för söndagen var ”Guds oändeliga Kärlek uppenbarad genom dess Enda Sons ut gifvande”.⁸⁹

Vid utarbetandet av predikoutkastet tog Levan hjälp av Bergius predikan för samma söndag. Vid en första anblick ser dessa predikningar till sin struktur ganska olika ut och det är inte helt enkelt att urskilja ett beroende. Bergius hade strukturerat upp sin predikan genom att definiera kärleken med hjälp av abstrakta begrepp såsom evig, allmän, stor och oförtjänt.⁹⁰ Levan å sin sida lät predikan framskrida med hjälp av frågor till texten, såsom vem är det som älskar, vilka Gud älskar, hur Gud älskar.⁹¹ Det går dock att identifiera en gemensam nämnare mellan de två predikningarnas huvudlinje, nämligen att bibelversens inneboende struktur var avgörande för hur de båda predikningarna framskred. Detta i sig är emellertid inte nog för att påvisa ett beroende.

85. Samuel Schultenius, *Manuale epistolicum eller Epistolisk hand-bok. Innehållandes en kort utläggning öfver alla sön- och några högtids-dagars Epistlar* (Norrköping 1754), s. 2.

86. På 2: Stora Bönedags Otesångs Texten 1799, Saarnat ja puheet, C:86, Finska kyrkohistoriska samfundets arkiv, RA, Helsingfors.

87. Fer II: Pentec 1798, 1803 & 1808, Saarnat ja puheet, C:86, Finska kyrkohistoriska samfundets arkiv, RA, Helsingfors.

88. Enligt Karl: XII:s översättning (1703): ”Ty så älskade Gudh werldena at han vthgaf sin enda Son på thet at hwar och en som troor på honom skal icke förgås utan få ewinnerligt lijf.”

89. Fer II: Pentec 1798, 1803 & 1808, Saarnat ja puheet, C:86, Finska kyrkohistoriska samfundets arkiv, RA, Helsingfors.

90. Johan Gustaf Bergius, *Ens evangelisk predikare värk. Fjerde delen* (Norrköping 1774), s. 684–689.

91. Denna typ av predikometod där dylika frågor till bibeltexten utgjorde utgångspunkten för predikans struktur var vedertagen och förespråkades av bland andra Johan Gezelius d.y. Se Kansanaho, ’Suomalaisen saarnan metodi’, s. 264–265.

Innan Levans användning av Bergius konkretiseras behöver de innehållsliga skillnaderna mellan predikningarna ytterligare uppmärksammas för att på så vis påvisa Levans självständighet. Den främsta olikheten kommer till synes genom att Bergius predikan framstår som betydligt mer filosofisk och förnuftsorienterad än Levans mer bibelutläggande text. Vidare finns hos Levan ett tydligt trinitariskt perspektiv där Fadern, Sonen och den Helige Andes delaktighet i frälsningen lyfts fram. Den Helige Andes verk finns däremot inte med i Bergius predikan och en större betoning läggs här i stället på gudomens första person. Hos Bergius finns till exempel en lång utläggning om predestinationens problem, vilket Levan inte har tagit med i sin predikan.⁹² Vidare kretsar Levans predikan till stor del kring tematiken syndafall-återlösning, vilket förvisso även återfinns hos Bergius, men temat är inte lika dominerande där. Tendensen att lyfta fram Jesu försoning och återlösningens verk i högre grad än den av honom använda litteraturen, kan skönjas även i andra av Levans predikningar.⁹³

Det faktiska beroendet av Bergius syns framför allt på två sätt. För det första förekommer textavsnitt som är direkt hämtade från Bergius. Citaten är sporadiska och väl integrerade i resten av predikan och näst intill omöjliga att upptäcka utan en ordagrann jämförelse. För det andra finns en explicit hänvisning till Bergius i slutet av manuskriptet. Här lyfte Levan in ett nytt perspektiv i predikan som handlade om frälsningens tillägnelse, det vill säga om tron. Tydligt fann han Bergius predikan så pass tilltalande och användbar att han inte såg sig nödgad att själv utforma denna del, utan lär ha läst rakt av från Bergius predikan. Levans predikan på annandag pingst är ett bra exempel på att användningen av postillelitteratur alltid innehöll ett visst mått av både bruk och icke-bruk. Som helhet kan denna predikan inte betraktas som någon anpassad avskrift, till skillnad från nyårspredikan som behandlades ovan, utan i stället som en till stora delar självständigt utarbetad predikan.

Kan man då skönja något mönster i hur Levan använde och lät bli att använda predikolitteratur? Som en allmän regel kan man nämna det mest uppenbara: ju mer tidlösa och situationslösa Levan uppfattade de texter han gjorde bruk av, desto enklare var det för honom att tillämpa

92. Bergius, *Ens evangelisk predikare värk. Fjerde delen*, s. 687.

93. Jämför Levans användning av Rambach i Utan titel [troligtvis 26. post Trinit.] och utan år, Saarnat ja puheet, C:86, Finska kyrkohistoriska samfundets arkiv, RA, Helsingfors.

dem i sina egna predikningar. Denna regel gäller både textens bundenhet till den ursprungliga historiska kontexten i vilken en postillepredikan tillkommit, men också postilletextens homiletiska sammanhang och bundenhet till en viss bibeltext eller predikoämne.

Nedan ges några exempel på hur detta kommer till uttryck i Levans bruk av postillelitteratur. I en predikan hållen den fjärde böndagen 1771 refererade Levan till Misanders postilla, närmare bestämt till en predikan från den fjärde söndagen efter trefaldighet. Predikningarnas gemensamma nämnare var ordet barmhärtighet. Levan predikade över glädjen över Guds barmhärtighet utifrån Syr 51:37⁹⁴. Misanders ämne var däremot ”Den af Jesu anbefalta barmhertigheten”, och hans huvudfokus i predikan handlade om hur man som kristen skulle leva barmhärtigt.⁹⁵ Det avsnitt som Levan kom att utnyttja i Misanders predikan behandlade själva grunden för de kristnas barmhärtighet nämligen Guds egen barmhärtighet. Denna utläggning var mycket generell och teoretisk och innehöll få konkreta exempel och förmaningar. Resten av Misanders predikan är däremot påfallande konkret, varför dessa delar var svårare för Levan att integrera i sin egen predikan. Medan Misander predikade över människornas barmhärtighet och obarmhärtighet mot varandra, hade Levan en helt annan angelägenhet, nämligen att tala om människornas tacksamhet och otacksamhet gentemot Gud, vilket tangerade karaktären på just den fjärde böndagen som från och med år 1733 skulle vara en tacksägelsedag.⁹⁶ Ur Misanders predikan hämtade Levan således ett avsnitt som bestod av en till synes tidlös skildring om Guds barmhärtighet och som gick relativt smärtfritt att införliva i sin egen predikan. Att Misanders avsikt med att predika över Guds barmhärtighet var en helt annan än Levans utgjorde inget hinder.

Den gemensamma nämnaren mellan postillelitteraturen och den predikan som prästen utformade behövde alltså inte vara en definierad bibeltext som skulle utläggas, utan den kunde lika gärna vara ett ämne eller ett teologiskt laddat begrepp. Denna företeelse kan man

94. Enligt Karl XII:s översättning (1703): ”Glädjens af Gudz barmhertighet, och skämmens icke widh hans lof”

95. M. Johan Samuel Adami, eller Misander, *Guds helgade Sabbaths-Ro, Bestående uti Gudeliga Betraktelser öfwer alla Sön. och högtids-dagars Evangelier* (Stockholm 1779), s. 545.

96. Lindberg, *Kyrkans heliga år*, s. 486–487.

även skönja i Levans predikan på den tredje böndagen 1790. Levan predikade på finska utifrån det givna bibelordet ur Ef 5:17⁹⁷. Utgående från detta bibelställe fann Levan det lämpligt att predika över ämnet ”Herrens vilja”. Både dispositionen och större delen av den text som återfinns i manuskriptet var emellertid en ren översättning av Roswalls katekespredikan över tredje bönen (”ske din vilja”).⁹⁸ Katekespredikningarna var i fall som dessa tacksamma att ha tillhanda, eftersom kopplingen till ett särskilt bibelord var lösare jämfört med evangelie- och epistelpostillorna. I förgrunden placerades i stället olika dogmatiska ämnesområden som följde strukturen i katekesens fem huvudstycken. Denna struktur gjorde dessa predikningar flexibla att utnyttja vid olika predikosituationer, då prästen behövde material och uppslag till en predikan som tangerade ett särskilt tema.

Olika predikosituationer skapade alltså behov av olika typer av litterära hjälpmedel. Det är naturligt att Levan främst hänvisade till och använde sig av evangeliepostillor när han predikade över evangelietexterna, även om han i söndagspredikningarna undantagsvis kunde göra bruk av Roswalls katekespostilla.⁹⁹ I de sex böndagspredikningar som här har analyserats är fördelningen däremot genremässigt jämnare och referenser till evangeliepostillor, såväl som till epistel- och katekespostillor förekommer. Levans böndagspredikningar uppvisar därmed ett mer mångfasetterat drag, då dessa är konstruerade mer oregelbundet och utifrån en mer varierad flora av litterära källor än vad som är fallet med de söndagliga evangeliepredikningarna.

Avslutande diskussion

Föreliggande analys har påvisat postillebrukets funktion som ett praktiskt tillvägagångsätt och ett väsentligt inslag i en församlingsprästs predikoskrivande i slutet av 1700-talet och början av 1800-talet. Även om undersökningen av Levans predikomanuskript har kunnat identifiera vissa generella drag i hans användning av postillor, finns det skäl att fram-

97. Enligt Karl XII:s översättning (1703): ”Therföre wärer icke oförståndige vtan förståndige hwad HERrans wilje är.”

98. Öfwer Högmässa Texten på 3: Böned: 1790, Saarnat ja puheet, C:86, Finska kyrkohistoriska samfundets arkiv, RA, Helsingfors.

99. Novi Anni 1803, Saarnat ja puheet, C:86, Finska kyrkohistoriska samfundets arkiv, RA, Helsingfors; Om Christi Förklaring 1818, Saarnat ja puheet, C:86, Finska kyrkohistoriska samfundets arkiv, RA, Helsingfors.

hålla att postillebruket inte var fråga om en systematisk metod, utan ett pragmatiskt arbetssätt som predikanten på ett varierat vis kunde utforma efter det behov som förelåg. Postillebruket som fenomen, att man sökte hjälp av annan predikolitteratur i samband med predikoförberedelserna, kan däremot anses ha varit både utbrett och allmänt accepterat under Levans tid, även om de skolade homiletikerna föredrog att predikan skulle utarbetas självständigt. Förfarandet att begagna sig av postillor och predikomallar hade senmedeltida rötter, men blev alltmer utbrett i och med reformatörernas betoning på predikans betydelse. De allra första lutherska predikosamlingarna som gavs ut under 1520-talet hade flera syften: teologiska, didaktiska, homiletiska och språkliga. För reformatörerna gällde det helt enkelt att skapa ett ideal av hur en luthersk predikan borde se ut på folkspråket. För finska språkets del kom Eric Sorolainens postilla från 1620-talet att inneha funktionen av pionjärpostilla.¹⁰⁰

Man skulle kunna förvänta sig att den förbättrade prästutbildningen så småningom stävjade prästernas behov av brukstexter för predikan, vilket postillorna kan anses vara. Utvecklingen verkar dock ha varit den motsatta. Den förbättrade homiletiska skolningen innebar ökade krav på predikan, vilket medförde ett större behov av predikolitteratur. Även om idealet i vilket Levan var skolad i innebar att predikan skulle utarbetas för egen hand, finns det skäl att anta att prästutbildningen överlag ledde till att präststudenterna samtidigt fick en god kännedom om den rika flora av predikolitteratur som kunde komma till gagn i en framtida tjänst.

Men Levans tillgång till postillor och användning av dem bör även ses i ljuset av att böcker i allmänhet och andaktslitteratur i synnerhet blev alltmer lättillgängliga i det svenska riket under andra hälften av 1700-talet. För präster verksamma i mindre städer, såsom Levan, innebar utvecklingen en stor förändring. Nu var det möjligt att förse både sig själv, men i någon utsträckning även sina församlingsbor, med litteratur som tidigare varit betydligt färre förunnat. På sikt kunde fler

100. Brilioth, *Predikans historia*, s. 173, 177; Roger Andersson, *Postillor och predikan* (Stockholm 1993), s. 240; Esko M. Laine & Tuija Laine, 'Kirkollinen kansanopetus', Jussi Hanska & Kirsi Vainio-Korhonen (toim.), *Huoneentaulun maailma. Kasvatus ja koulu-tus Suomessa keskiajalta 1860-luvulle* (Helsinki 2010), s. 301–302. Se även Maliniemi, 'Vanhimista saarnakokoelmistamme', s. 56–57.

präster än tidigare bygga upp egna privata bibliotek som skulle svara mot tidens krav.¹⁰¹ Levans användning av en relativt stor kvantitet av predikolitteratur i predikningarna kan därmed betraktas som en konsekvens av en ökad tillgänglighet på tryckta böcker. Det förhållandevis omfattande innehav av postillor vilket Levan besatt återspeglade således bokmarknadens utveckling under 1700-talets andra hälft.

Samtidigt kan man betrakta Levans begagnande av en större mängd andaktslitteratur som en respons på de krav, förväntningar och önskemål som både hans åhörare och han själv hade och som en ökad litterär medvetenhet medförde. Det är dock värt att framhålla att behovet inte primärt handlade om att integrera teologiska nymodigheter i söndagspredikningarna. Postillorna hade vid denna tid i det närmaste en konservativ påverkan på prästerskapet. Genom postillorna flödade högst traditionella idéer.¹⁰² Även om Levans teologiska åskådning inte har varit fokus i denna uppsats, finns det i detta sammanhang skäl att framhålla att idéinnehållet i de undersökta predikomanuskripten inte på något väsentligt sätt verkar ha avvikit från den officiella kyrkoläran. Typiskt neologiska tankegångar, vilka under slutet av 1700-talet hade vunnit vissa insteg bland prästerskapets elit, går exempelvis inte att belägga hos Levan.¹⁰³ Den teologi som postillorna i stort gav uttryck för torde därför ha varit kompatibel med Levans egen teologiska åskådning. Den funktion som postillorna kom att fylla var därmed snarare som inspirationskällor och uppslag för att från nya synvinklar angripa vedertagna ämnen eller bibeltexter. Åhörarna kunde förvänta sig att en välutbildad präst inte skulle predika någon ny lära, utan i stället framställa den traditionella förkunnelsen på ett sådant sätt att den var behaglig att lyssna till, samtidigt som den skulle tala till och styrka människans inre troslov och slutligen leda henne till det som man ansåg var predikans övergripande mål, nämligen ”evig lycksalig-

101. Jämför Ahokas, *Valistus suomalaisessa kirjakulttuurissa 1700-luvulla*, s. 132–133.

102. Jämför Laine, *Kolportöörejä ja kirjakauppiaita*, s. 307; Ahokas, *Valistus suomalaisessa kirjakulttuurissa 1700-luvulla*, s. 139; Tuija Laine, ”Pappi kirjanomistajana ja välittäjänä 1700-luvulla Uudenmaan ja Hämeen läänissä”, Cecilia af Forselles & Tuija Laine (toim.), *Kirjakulttuuri kaupungissa 1700-luvulla*, Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran kirjaston julkaisuja 20 (Helsinki 2008), s. 53–55, 58–59.

103. Angående neologin som idéinriktning och dess spridning bland svenska prästerskapet, se exempelvis Lenhammar, *Sveriges kyrkohistoria* 5, s. 179–180; Nordbäck, *Lycksalighetens källa*, s. 75.

het”, det vill säga evigt liv efter döden.¹⁰⁴ Levans bruk av de olika postillorna han hade tillgång till kan anses vara ett sätt att bemöta dels de andliga behov som han identifierade hos sina åhörare, dels de olika förväntningar som han ställdes inför i egenskap av församlingspräst.

För att förstå postillebruket i sin historiska kontext är det vidare motiverat att ta i beaktande den samtida diskussionen som rörde plagiering och litterärt ägande. Frågor såsom hur och i vilken utsträckning man fick använda sig av andras predikningar var vid denna tid högst aktuella. Någon reglering av litterärt ägande och upphovsrätt fanns inte, men det rådde dock konsensus om att man inte fick trycka andras verk och ge ut dem i sitt eget namn. Att skriva av andras alster och hålla dem som predikan var man mer benägen att tolerera, även om det inte ansågs helt lämpligt.¹⁰⁵ Som nämnts inledningsvis fanns det nedsättande begreppet *postilleryttare* att ta till om de präster som lånade andras predikningar alltför ofta eller i för stor utsträckning. Umeåsonen Pehr Stenberg, vars levnadsbeskrivning finns bevarad, berättade i levande ordalag att han som ung präst i Åbotrakten skrev av några predikningar från Gradins postilla och hållit dem för församlingen. Han fick dock samvetskval för tillvägagångssättet när församlingborna började berömma honom för hans utmärkta predikningar och bestämde sig för att sluta kopiera från Gradin så att han inte skulle bli just en postilleryttare.¹⁰⁶ Alla kände däremot inte samma dubier inför att låna av någon annan, utan vissa menade till och med att det var bättre att prästerna använde sig av andras uppbyggliga predikningar än att skryta med egna uppblåsta ord och tomma tankar.¹⁰⁷

Bland Levans manuskript finns inga fullständiga avskrifter av predikningar, men däremot finns det predikningar som till största delen är avskrifter. Dispositionen och avhandlingen är de delar som Levan i störst utsträckning har skrivit av, medan exordiet uppvisar högst grad av självständighet, även om det även bland dessa finns exempel på ett visst beroende.

104. Ivarsson, *Predikans uppgift*, s. 311–313; Nordbäck, *Lycksalighetens källa*, s. 128, 135–136, 379.

105. Olsson, *Postillor och plagiat*, s. 130–133.

106. Ingvar Dahlbacka, 'En bondson blir präst. Om Pehr Stenbergs väg till prästämbetet under senare delen av 1700-talet i ljuset av hans levernesbeskrivning.' *AURICA Scripta a Societate Porthan edita* 8 (2017), s. 63–64; Ingvar Dahlbacka, 'Pehr Stenberg och herrnhutismen i Åbotrakten', *Historisk Tidskrift för Finland (HTF)* 105 (2020:2), s. 134.

107. Olsson, *Postillor och plagiat*, s. 131.

Även om ingen fullständig genomgång av Levans samtliga predikningar är gjord, är det utifrån den föreliggande analysen rimligt att anta att predikomanuskript som till merparten består av ordagranna avskrifter utgör undantag. En delförklaring till varför prästerna ändå var benägna att skriva av andras predikningar kan vara den stressiga tillvaro som de levde i. I allmänhet var församlingsprästens ämbetsbörda dryg och dessutom ökade den väsentligt under 1700-talet.¹⁰⁸ Några av predikningarna som uppvisar en påfallande hög grad av beroende är exempelvis hållna på högtidsdagarna kring jul, som generellt var en stressig period för prästen som då förväntades predika flera dagar i rad. Att predikan till största delen utgjordes av en avskrift hindrade däremot inte Levan från att hålla den på nytt. Så höll han till exempel samma predikan på annandag jul, vilken till stor del var en avskrift av Gradins predikan på nämnda söndag, vid fyra olika tillfällen.¹⁰⁹

En klar majoritet av predikningarna, i vilka det förekommer referenser till postillor, hölls på finska (12 av 17). Genom översättningsprocessen hade Levan möjlighet att själv utforma predikans språkdräkt. Därmed kunde han i högre grad betrakta dessa som en produkt av sitt eget skapande och sin egen ansträngning, även om de baserades på någon annans text. Att det var fråga om översättningar var också svårare för åhörarna att upptäcka jämfört med avskrifter på svenska.

Generellt är det emellertid inte avskrifterna som dominerar Levans postilleanvändning. Levan hade tillgång till den allra vanligaste andaktslitteraturen som fanns att tillgå på marknaden och hämtade idéer och textstoff från den. De utsagor och tankar han ansåg brukliga vid en viss tidpunkt tog han upp i sina predikningar och formulerade eller översatte dem efter det behov som förelåg. Som visats här fanns en strävan efter en tydlig linje mellan predikans olika delar, även i de predikningar där ett väsentligt beroende går att påvisa. Den inlånade textmassan fordrade dock bearbetning och anpassning från prästens sida för att predikan skulle bli sammanhängande och enhetlig till både sin form och sitt innehåll.

Sammanfattningsvis vittnar Levans manuskript om hur en präst i skiftet mellan 1700- och 1800-talet kunde arbeta fram och konstruera

108. Juva, *Varsinais-Suomen historia* VII, 3–4, s. 160–166; Bergström, *Lantprästen*, s. 115–116.

109. FERIA II: Nativitatis Christi 1803, 1806, 1813 & 1819, Saarnat ja puheet, C:86, Finska kyrkohistoriska samfundets arkiv, RA, Helsingfors.

sina predikningar med hjälp av andra källor. Denna undersökning har inte primärt syftat till att bevisa Levans typiskhet, men har ändå kunnat presentera flera aspekter som placerar in Levans postillebruk i ett större homiletiskt och historiskt sammanhang. Även om det oundvikligen föreligger en viss grad av individualitet och unicitet i all form av mänskligt skapande, finns det goda skäl att betrakta de huvudsakliga strukturerna i Levans arbetssätt som både vedertagna och karaktäristiska för sin tid.

Vänder man perspektivet och koncentrerar blicken på postillorna är studien ett konkret exempel på hur och att den inhemska och från andra språk översatta postillelitteraturen – som det fanns ett överväldigande stort utbud på – både kom till användning och utgjorde ett viktigt redskap i prästernas verktygslåda i deras konkreta arbete med att förbereda predikningar. Postillorna var brukstexter som skulle användas av både lekmän och präster. Detta var själva syftet med att ge ut en postilla. I vilken mån postillornas upphovsmän hade räknat med att deras egna texter genom de lokala församlingsprästernas försorg skulle inte bara användas och inskräpas, utan också i någon mån omformas och anpassas till både språk och innehåll för att fungera i helt nya predikosituationer och för nya åhörare, är svårt att veta. Men att det bland prästerskapet fanns en allmän förståelse och acceptans för att predikotexter användes och återanvändes i alla möjliga sammanhang torde de inledningsvis anförda orden av Sven Baelter beträffande den ömsesidiga predikoplundringen vittna om.